

RITM – SAN’AT TURLARINING MUSHTARAK IFODA VOSITASI

Xumoyun Xaydarov

Madaniyatshunoslik va nomoddiy
madaniy meros ilmiy tadqiqot instituti
“Havaskorlik san’ati bilan ishlash” bo’limi mudiri
San’atshunoslik fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)
<https://doi.org/10.5281/zenodo.22138276>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 24-avgust 2026 yil
Ma’qullandi: 26-avgust 2026 yil
Nashr qilindi: 28-avgust 2026 yil

KEYWORDS

*ritm, musiqa, she’riyat, tasviriy
san’at, amaliy bezak san’ati,
dorbozlik, badiiy ifoda,
san’atlararo uyg’unlik.*

ABSTRACT

*Mazkur maqolada ritmning musiqa, she’riyat, tasviriy
san’at va amaliy bezak san’ati hamda dorbozlikdagi o’rni
va ahamiyati tahlil qilinadi. Turli san’at turlarida
ritmning namoyon bo’lish xususiyatlari, ularning o’zaro
mushtarak jihatlari hamda ritmning badiiy ifoda vositasi
sifatidagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, ritmning
san’at turlarini birlashtiruvchi umumiy estetik hodisa
sifatidagi xususiyatlari ochib beriladi.*

San’atning inson hayoti va tafakkuridagi o’rni uning borliqni obrazli va hissiy idrok etish imkoniyatlari bilan belgilanadi. Dorbozlik va musiqa san’ati ham inson ruhiyatiga ta’sir ko’rsatish, his-tuyg’u va kayfiyatni ifodalashning o’ziga xos vositalari sifatida qadimdan shakllanib kelgan. Mazkur san’at turlari ifoda shakli va ijro xususiyatlariga ko’ra farqlansa-da, ularni birlashtiruvchi qator umumiy jihatlar mavjud. Shulardan biri sifatida ritm turli san’at shakllarida harakat, vaqt, takror va uyg’unlikni tashkil etuvchi muhim badiiy omil sifatida namoyon bo’ladi.

Ritm (yunoncha *rheo* – “oqaman”), marom va davriylik – tabiiy hodisa va jarayonlarning ma’lum vaqt davomida takrorlanib turishi bilan tavsiflanadi. Ritm san’atshunoslikda badiiy asarning strukturaviy va estetik birlik tamoyilini belgilovchi asosiy konsept sifatida qaraladi. U she’riyatda tovush, bo’g’in va satrlar tartibiga asoslanib, fonetik va sintaktik uyg’unlikni, ohangdorlik va ifoda kuchini ta’minlaydi. “Musiqada ritm asar rivojlanish jarayonining zamon nuqtai nazaridan tartibi; kuy, garmoniya kabi asosiy musiqiy ifoda vositalaridan biri. Tor ma’noda ritm tovush cho’zilmalarining izchilligidir (bunda tovushlar faqat o’zining davomiyligi jihatdan, ya’ni balandpastlik, lad xususiyatlaridan ajralgan holda baholanadi). Xalq musiqasining qadimiy ko’rinishlari (mehnat va marosim qo’shik/tri, alla, marsiya, doston kabi janrlar, ba’zi cholg’u mashqlar)da musiqiy ritmning ilk shakli – „ohangdor“ (yoki „erkin“) ritm saqlanib qolgan” [11].

Musiqiy ritm she’riy ritm bilan chambarchas bog’liq bo’lib, vokal asarlarda u matnning ohangdorligini, she’riy tuzilishini mustahkamlaydi. Ibn Sino, Safiuddin al-Urmaviy, Jomiy va Zaynulobidin al-Husayniy kabi musulmon Sharq olimlari ritm tuzilmalarini chuqur tahlil qilganlar[7].

Tasviriy san’at va amaliy bezak san’atida ritm elementlarning takrorlanishi, oralab kelishi va simmetrik joylashuvi orqali vizual uyg’unlikni va asarning g’oyaviy-estetik mazmunini

kuchaytiradi. Me'morlikda ritmik prinsiplar hajm, shakl va detallar (ustun, darcha, balkon va naqshlar)ning ma'lum tartibda takrorlanishi yoki oralab kelishi orqali binolarga kompozitsion barqarorlik, vizual ritmik strukturani va estetik integritetni ta'minlaydi[11].

Shu bilan birga, ritm san'atshunoslikda badiiy asar tahlilining asosiy mezon sifatida xizmat qiladi, ijodiy jarayon va badiiy tafakkurdagi ritmik printsiplarni aniqlashga yordam beradi. Ritmning turli san'at shakllarida uyg'unligi va o'zaro bog'liqligi asarning umumiy estetik va emotsional ta'sirini mustahkamlaydi, badiiy ifodaning chuqurligi va kompozitsion barqarorligini ta'minlaydi.

Dorbozlik va musiqa san'atida ritm badiiy ifoda vositasi sifatida katta ahamiyatga ega. U asarning tuzilishini shakllantiradi, harakat va ohang uyg'unligini ta'minlaydi hamda tomoshabin yoki tinglovchida hissiy reaksiya uyg'otadi. Shu bilan birga, ritm inson idrokidagi tabiiy davriylik va marom hissi bilan bog'liqdir.

Musiqa dorbozlikda bir nechta muhim vazifani bajaradi. Avvalo, u harakatlarni ritmik yo'naltiradi, har bir qadam, burilish va murakkab elementlarning aniqligi va izchilligini ta'minlaydi. Bundan tashqari, musiqa xavfsizlik nuqtai nazaridan ham muhimdir: barqaror va sokin ohanglar dorbozga muvozanatni saqlashga yordam beradi, tezkor va keskin ritmlar esa tomoshabin diqqatini jamlaydi va ijro bilan tomosha o'rtasida ruhiy aloqa yaratadi.

Musiqa dorbozlik san'atining ajralmas qismidir. U nafaqat harakatlarni qo'llab-quvvatlaydi, balki tomoshaga estetik ta'sir ham beradi. Xavfli va murakkab harakatlar jarayonida keskin ohanglar tomoshabinlarda hayajon va qo'rquv hissini kuchaytiradi, sokin kuylar esa ishonch va xotirjamlik uyg'otadi. Harakat va musiqa uyg'unligi dorbozlikni oddiy jismoniy mashqdan yuqori san'at darajasiga ko'taradi, milliy kuy va ritmlar orqali xalqning madaniy xotirasi va an'analari namoyon bo'ladi.

Xalq tomosha san'atida, xususan dorbozlikda, musiqa va harakat bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Harakatning ritmik va marosimiy xarakteri dorbozlikni tomosha san'atiga aylantiradi. An'anaviy dor o'yinlari doimo karnay, surnay, nogora kabi cholg'u asboblarning jo'rliqi ostida olib borilgan.

Musiqaning dorbozlikdagi vazifalari quyidagilardan iborat:

1. **Ritm va sur'at:** Dorbozning har bir qadami musiqa ritmi bilan uyg'unlashadi. Surnayning sho'x kuylari va nogoraning qizg'in zarblari ijrochiga ruhan yordam beradi.
2. **Psixologik ta'sir:** 25–30 metr balandlikdagi xavfli mashqlarni bajarayotganda musiqa tomoshabinlarda hayajon uyg'otadi va dorbozning ijrosini ta'kidlaydi. Murakkab mashqlar paytida musiqa sur'ati ortadi, keskinlik kuchayadi.
3. **Diqqatni tortish:** Karnay va surnay sadosi uzoqdan eshitilib, xalqni sayilgohga, dor o'yini joyiga jalb qiladi.

Dor tagida raqqoslar, qiziqchilar va askiyachilarning chiqishlari ham musiqiy jo'rlik bilan amalga oshiriladi. Masalan, surnay va doira ostida qiziqchilar hajviy o'yinlarini namoyish qilib, tomoshabinlarning ko'nglini ko'targan.

O'zbek dorbozligi o'zining murakkabligi bilan boshqa xalqlar sirk san'atidan ajralib turadi. Dorbozlar 25–30 metr balandlikdagi ustunlarga qiya qilib tortilgan arqon ustida langar-cho'p (muvozanat saqlash uchun maxsus yog'och) bilan murakkab mashqlarni bajaradilar. Ushbu mashqlar qatoriga quyidagilar kiradi:

- Olg'a va orqaga yugurish, sakrash.
- Oyoqlarga pichoq yoki patnis bog'lab yurish.

- Ko'zni bog'lagan holda yoki boshga xalta kiyib arqon ustida harakatlanish.
- Yakka va qo'sh chig'iriqlarda o'yinlar ko'rsatish.

Ushbu jarayonlarning barchasida musiqa asboblari dorbozning harakatlariga qarab o'z ohangini o'zgartirib boradi. Agar dorboz o'ta xavfli mashqni bajarayotgan bo'lsa, musiqa bir muddat to'xtashi (pauza) yoki faqat nogoraning past zarbi bilan davom etishi mumkin, bu esa tomoshabinning diqqatini yanada kuchaytiradi.

Dorbozlik faqat bir kishining o'yini emas, balki butun bir ijodiy jamoaning faoliyatidir. Bu jamoaga dorbozlar bilan bir qatorda sozandalar, afsonago'ylar, pahlavonlar ham kiradi. Ularning barchasi muayyan sharoitda yashab, ma'naiy bir-biriga yaqinlashganlar. Bunday namoyishlar nafaqat ijrochilarning, balki xalqning birdamligini ham mustahkamlagan.

Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvvatnomai sultoni" asarida dorbozlar va boshqa ma'raka tuzuvchi san'atkorlar haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Bu esa XV asrda ham dorbozlik va musiqa uyg'unligi yuqori darajada bo'lganidan dalolat beradi.

Zamonaviy dorbozlik tomoshalarida an'anaviy cholg'ular bilan bir qatorda zamonaviy musiqiy texnologiyalardan ham foydalanilmoqda. Biroq, dorboz o'yinlarining asosiy ruhi bo'lgan surnay va nogora hamon yetakchi o'rinda qolmoqda. Navro'z va Mustaqillik kabi umumxalq bayramlarida o'tkaziladigan teatrlashtirilgan tomoshalarda dorbozlarning chiqishlari markaziy o'rinlardan birini egallaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, ritm turli san'at turlarining mazmuni, shakli va badiiy ifodasini tashkil etuvchi muhim vositalardan biri sifatida namoyon bo'ladi. U musiqa san'atida tovushlarning vaqt va davomiylik jihatidan tartibga solinishi, kuy va ijroning ichki harakatini belgilashi hamda musiqiy asarning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. She'riyatda ritm misralarning ohangdorligi, bo'g'in va urg'ularning muayyan tartibda takrorlanishi orqali poetik ifodaning ta'sirchanligini ta'minlaydi. Tasviriy san'at va amaliy bezak san'atida esa ritm shakl, chiziq, rang, naqsh va bezak elementlarining takroriyligi hamda muayyan tartibdagi uyg'unligi orqali kompozitsion yaxlitlikni yuzaga keltiradi.

Dorbozlik san'atida ritm inson harakati, muvozanat, tana holati va ijro sur'atining o'zaro uyg'unlashuvida alohida ahamiyat kasb etadi. Dorbozning har bir harakati, qadam tashlashi va muvozanatni saqlashi ma'lum bir ichki ritmga asoslanib, ijroning izchilligi va tomoshabinga ta'sirchanligini belgilaydi. Shu jihatdan dorbozlikdagi ritm musiqa va boshqa san'at turlaridagi ritmik jarayonlar bilan mushtarak xususiyatlarga ega.

Umuman olganda, musiqa, she'riyat, tasviriy san'at, amaliy bezak san'ati va dorbozlik turli ifoda vositalariga ega bo'lsa-da, ritm ularning badiiy tuzilishi va estetik ta'sirida umumiylikni yuzaga keltiruvchi omil hisoblanadi. Ritm san'at turlarida harakat, takror, tartib, muvozanat va uyg'unlikni ta'minlab, ularning yaxlit va ta'sirchan badiiy ifodasini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa ritmni san'atlararo mushtarak ifoda vositasi sifatida baholash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qodirov, A. (2010). San'at va ritm nazariyasi. Toshkent: Fan.
2. Mirzaev, S. (2015). Dorbozlik va musiqa uyg'unligi. Toshkent: Sharq.
3. Karimov, R. (2008). Xalq raqslari va ularning ritmi. Toshkent: Ma'naviyat.
4. Al-Urmaviy, Safiuddin. Iyqo fanida ritm tahlili. Bag'dod, 1226.
5. Xaydarov, B. (2012). Musiqiy ritm va she'riyat. Toshkent: San'at.
6. Jomiy, D. (1480). Risola fi-l-musiqa. Samarqand.
7. Zaynulobidin al-Husayniy. Musiqiy tuzilmalar tahlili. 15-asr.

8. Jovaqov, Q. O. (yil noma'lum). Dorbozlar: Xalq o'yinlari nomoddiy madaniy merosi.
9. Mirgiyosova, Z. R. (yil noma'lum). O'zbek xalq tomosha san'atiga bir nazar.
10. Kambarov, A., Mannopov, S., & Najmetdinova, M. (yil noma'lum). O'zbek san'ati tarixi.
11. "Dorbozlik san'ati va uning ahamiyati," UzA, <https://uza.uz/posts/802645>

INNOVATIVE
ACADEMY